PER LA *PAU*

Núm. 38 - MAIG 2020
ON SÓN LES PERSONES DESAPAREGUDES? VERITAT I JUSTÍCIA, UN REQUISIT PER LA PAU

ARTICLES CENTRALS

L'art i la cultura com a processos de sanació i memòria a Colòmbia

Alejandro Valderrama Herrera
Antropòleg i investigador especialitzat en educació, drets humans i desenvolupament

A Colòmbia, la reparació de les víctimes del conflicte no ha estat del tot eficaç. De fet, aquest procés presenta grans reptes per al reconeixement integral dels seus drets. En aquest context, algunes persones acadèmiques i activistes veuen en el paper de les reparacions simbòliques una manera de compensar els danys causats i d'assimilar els efectes traumàtics del conflicte. Per contra, moltes altres les consideren una manera de no assumir responsabilitats de fons, la qual cosa contrasta amb la reparació integral. Sens dubte, la reparació simbòlica té un paper fonamental per garantir la veritat, la justícia i la no repetició, però lamentablement és una dimensió a la qual no s'ha atorgat l'atenció i la importància degudes.

Per això, posar les condicions per garantir l'efectivitat de la reparació integral s'ha convertit en un dels reptes més grans de la justícia transicional a Colòmbia. D'aquesta manera, les accions simbòliques de diversos tipus dutes a terme tant per col·lectius com per individus, també en relació amb el cas específic de les desaparicions, conformen una estratègia de reparació que va més enllà de les institucions i de les mirades tradicionals, perquè atorga un paper central als sentiments de les víctimes i les seves maneres de veure i percebre el món. D'aquesta manera, esdevenen pràctiques que constitueixen mecanismes de reparació autònoms.

Com a conseqüència, les diverses estratègies i accions creatives i artístiques tenen un paper fonamental en la construcció de pau de dues maneres específiques. D'una banda, l'art sorgeix com a forma de comunicació, denúncia-protesta i, també, com a crítica-resistència i manifestació social i política que possibilita espais de transformació

social. D'altra banda, l'art sorgeix com a escenari que formula preguntes, com a eina d'autodescobriment, de tramitació, reelaboració i resignificació de traumes, per guarir-se en l'àmbit íntim i en el públic; una manera de narrar-se i de construir memòria d'una altra manera.

“ La reparació simbòlica té un paper fonamental per garantir la veritat, la justícia i la no repetició ”

És un fet que la reconstrucció de la memòria passa pels seus protagonistes: dones, comunitats, activistes i ciutadans i ciutadanes comuns (no només professionals, experts i mitjans de comunicació), en un procés que teixeix memòria, història, veritat i justícia en contextos complexos.

Amb el descobriment més recent d'una gran fossa comuna a Dabeiba, Antioquia, el desembre de 2019 per la Jurisdicció Especial per la Pau (JEP), van tornar a sortir a la palestra la desaparició forçada i les execucions extrajudicials com a fet atroç en el conflicte colombià. Hi ha hagut més de 100.000 desapareguts i, segons l'Institut de Medicina Legal, s'estima que encara hi ha 200.000 cossos no identificats.

Els que, per diverses circumstàncies, hem viscut de prop el drama de la desaparició i hem treballat amb diferents comunitats i víctimes al llarg dels anys sabem que expressar amb paraules aquesta infinitat de sensacions i emocions en afrontar aquesta realitat és una tasca que necessita molt de temps. En la meva experiència personal amb comunitats urbanes i rurals des de finals de la dècada de 1990 (com, per exemple, a Soacha i diverses zones de Bogotà), he vist joves rapers que en les seves lletres evocaven la memòria dels seus iguals desapareguts; també ho feien alguns camperols, dones, comunitats, afrocolombians i indígenes de diferents zones de país que, a través dels seus balls tradicionals, contes i cançons, han narrat els seus dolors, somnis i esperances.

“ Les accions simbòliques atorguen un paper central als sentiments de les víctimes i les seves maneres de veure i percebre el món ”

Així doncs, les diferents expressions artístiques són una mostra simbòlica que posa de manifest, davant la societat i els seus ciutadans, la dimensió de la tragèdia i la necessitat de no repetir-la. Es tracta d’altres maneres d’abordar i narrar la violència més enllà del fet jurídic i acadèmic, amb la intenció de comprendre i fer visibles realitats que s’aborden amb poca freqüència en l’àmbit públic, com ara les desaparicions forçades.

En els últims anys, la visibilització de les desaparicions forçades ha tingut més força en l’esfera pública a través de creacions individuals i col·lectives. Les organitzacions, les comunitats i els familiars han portat a terme una infinitat d’activitats simbòliques, artístiques i de mobilització; i no solament com a acte de denúncia, sensibilització i pedagogia, sinó també com a part de l’elaboració del seu dol, tant íntim com col·lectiu. Són pràctiques de memòria que s’articulen amb pràctiques culturals i artístiques, com ara cants, danses, rituals, *performances*, arts escèniques, murals, dibuixos, curtmetratges, exposicions fotogràfiques i galeries de la memòria, entre d’altres, que mostren a la societat les diferents cares de la desaparició i generen alhora nous significats. Són artistes, grups i col·lectius que, a través de l’art com a mitjà de comunicació, fan pedagogia sobre quelcom força desconegut, donant visibilitat a aquesta realitat com una promesa d’esperança per assolir un diàleg intercultural.

Un recorregut per algunes de les creacions

Les obres artístiques parlen per si mateixes i és el públic qui té l’última paraula. Hi ha moltes accions desenvolupades per artistes, organitzacions, comunitats i individus i que expliquen la importància de les diverses veus sobre les desaparicions a Colòmbia. El més important és que aquestes apostes artístiques puguin ser vistes i reconegudes per moltes més persones, tant al país com arreu del món, a manera de tasca

pedagògica i de sensibilització davant d'aquesta realitat de la qual es parla tan poc.

“ Les expressions artístiques posen de manifest, davant la societat i els seus ciutadans, la dimensió de la tragèdia i la necessitat de no repetir-la ”

Seria esbiaixat il·lustrar en aquestes pàgines un sol cas concret, com també resulta impossible fer una llista i esmentar-los tots. En tot cas, podem destacar algunes d'aquestes propostes perquè els lectors o les lectores puguin explorar-les i reflexionar-hi. L'objectiu consisteix a mostrar les dues dimensions: d'una banda, la de l'artista o narrador que, de manera personal i en col·laboració amb víctimes i comunitats, els fa un homenatge evocant-ne el dolor i les esperances; i, d'altra banda, la dimensió dels grups o organitzacions que, en creacions col·lectives, presenten conjuntament al públic les seves obres, visions derivades dels processos artístics de construcció de memòria.

Podem començar a la dècada de 1990 amb l'obra *Atrabiliarios*, de la reconeguda artista Doris Salcedo, que durant anys va escoltar els familiars de víctimes de les desaparicions forçades; també, l'obra *Aliento*, de l'artista Óscar Muñoz (1999), en la qual les imatges de joves desapareguts apareixen quan l'espectador hi respira a sobre.

Més endavant, la famosa artista colombiana Beatriz González va elaborar una unió d'art, arquitectura i memòria anomenada *Auras anónimas* (2009) com a homenatge a les víctimes anònimes del conflicte armat. Per fer aquesta obra es van intervenir gairebé 9.000 làpides de cementiri central de Bogotà i es van destinar a l'actual Centro de Memoria, Paz y Reconciliación, per servir de fossa comuna per als milers de morts de l'anomenat “Bogotazo” del 9 d'abril de 1948. Una obra d'art públic per reflexionar.

“ Totes aquestes iniciatives serveixen de via per comunicar-se amb els éssers estimats i desapareguts, elaboren un missatge íntim i públic alhora ”

En el mateix Centre de Memòria s’hi va exposar *Madres terra*, del fotògraf Carlos Saavedra (2008), compost per retrats de mares enterrades sota terra, com a acte de reconeixement per mantenir viva la memòria dels seus fills víctimes de desaparicions forçades a Colòmbia.

L’últim exemple, amb una perspectiva íntima i personal, inclou diverses propostes fruit d’una mateixa experiència: el documental *Cuerpo 36* (2015), de l’antropòloga forense Helka Quevedo, basat en la investigació “Textos corporales de la crueldad”, del Centro de Memoria Histórica; la iniciativa El bosque de paz y reconciliación, un bosc en el qual se sembren arbres i, cada vegada que s’identifica un cos, s’hi convida la família del desaparegut a recollir un arbre que algun colombià ha adoptat i cuidat; i el llibre *Un lugar para otras voces* (2018), en el qual Quevedo va plasmar les seves experiències a través de 12 cartes a un grup de persones que els paramilitars van fer desaparèixer a Caquetá, en una zona on als paramilitars se’ls ensenyava tècniques de tortura[1].

D’altra banda, una iniciativa important llançada recentment és el portal Colombia Desaparición Forzada, a través del qual podem fer un recorregut entre diferents propostes artístiques per abordar les desaparicions.

També hi ha molts exemples de creacions col·lectives de persones que han viscut directament el drama de les desaparicions i han mostrat capacitat de resistència, resiliència i acció social i política. Una de les accions més representatives és la Galería de la memoria, una iniciativa de la Asociación de Familiares de Detenidos Desaparecidos (juntament amb altres organitzacions) que fa una mostra itinerant amb fotografies de persones desaparegudes, amb l’objectiu de treballar en la reconstrucció de la memòria històrica en l’espai públic. Un altre exemple és *Antígonas Tribunal de*

Mujeres, del Colectivo Madres de Soacha, que exigeix justícia i dignitat per a les víctimes i els desapareguts per mitjà de danses i cançons. Des de 2008, les Madres de los Falsos Positivos de Soacha han treballat incansablement per fer-se escoltar participant en diverses iniciatives artístiques. Actualment desenvolupen el projecte *Grabar en la memoria*, en el qual reprodueixen els rostres dels seus fills en talles de fusta.

“ Les obres són un mitjà poètic que ens permet reconèixer la capacitat dels familiars per transformar i construir altres imaginaris sobre la desaparició ”

A la Comuna 13 de Medellín, hi ha La Escombrera, possiblement una de les fosses comunes més grans d’Amèrica Llatina. Té l’origen en l’any 2002, arran de l’operació militar Orió, executada en connivència amb paramilitars i que deixà centenars de desapareguts, a més que després continuà essent un lloc d’inhumació de víctimes. Aquest any mateix neix Agroarte, una plataforma que articula cinc processos organitzatius de base que, amb diferents metodologies basades en les arts, promouen la “reapropiació del territori, l’intercanvi intergeneracional i l’enfortiment del teixit social”. Una d’aquestes iniciatives és *Cuerpos gramaticales*, una “acció performàtica política-artística (sembra dels cossos) que narra les històries de violència exercida sobre els cossos i el territori” a través d’activitats preparatòries, des del teatre i la dansa fins al teixit i l’escriptura.

També hi destaquen obres com el llibre *Memorias poéticas de la Diáspora Colombiana* (2019), de dones a l’exili; la sèrie de curts documentals *BuscArte*, de la Unidad de Búsqueda de Personas Consideradas Desaparecidas (UBPD); el curtmetratge *Mi regreso a las orillas del río*; l’animació *La nube que oscureció nuestras vidas*; o el curtmetratge dramatitzat *Nuestra búsqueda*. Una altra gran iniciativa és Costurero de la memoria, creat l’any 2007 per un grup divers de dones, com a exercici per compartir, a través del diàleg i l’escolta durant l’activitat de teixir, una metàfora de cosir, teixir, unir i apedaçar fragments i històries de vida, liderada per l’afrocolombiana Virgelina Chará.

Així mateix, és important tenir en compte les afectacions ocasionades per la desaparició forçada en les comunitats indígenes i afrocolombianes, que en desharmonitza espiritualment i cultural els territoris. Un cas emblemàtic és el de Kimy Pernía, del poble Emberá Katío, al nord de Colòmbia, i les històries i cants de les Mujeres Buscadoras de Tumaco, que busquen els seus fills desapareguts.

“ Les creacions col·lectives són un procés catàrtic que contribueix a l’exploració i comprensió dels propis sentiments en qualitat de víctimes ”

Hem vist com moltes d’aquestes iniciatives són propiciades per dones: no en va, elles han patit els efectes desproporcionats del conflicte armat. N’és una mostra l’acte organitzat per la Comissió de la Veritat i la UBPD a la ciutat de Pasto, l’any 2019, on més de 400 dones de totes les regions de país, indígenes, camperoles, exiliades i víctimes de la desaparició van alçar la veu: “La nostra absència és la mateixa, però ens hem trobat en el dolor”.

On hi ha art, hi ha diàleg i esperança

Totes aquestes iniciatives serveixen de llenç, una via per comunicar-se amb els éssers estimats i desapareguts. Dibuixen els sentiments i els rituals de les víctimes i elaboren un missatge íntim i públic alhora, una finestra de comunicació davant del món, que transmet missatges d’esperança, llibertat i dignitat a manera d’acte estètic i polític quotidià.

Els impactes psicosocials i els danys causats per la desaparició forçada a les víctimes (directes i indirectes), les seves comunitats i el seu entorn posen en relleu la magnitud d’aquest crim. L’acte de desaparèixer nega la condició humana: és l’absència com a pèrdua, però, alhora, com a expectativa de vida.

És important veure com els efectes, impactes i danys en les famílies, les comunitats, les localitats i els territoris han transformat el sentit de molts d’aquests grups humans

i paisatges. A més, a través de l'art s'ha gestat un nou simbolisme. La creació d'aquests llocs simbòlics està lligada a la reconfiguració de les seves identitats personals i col·lectives.

“ Cap d'aquestes iniciatives artístiques és un mer acte simbòlic: totes són una forma de lluita contra la impunitat i de configuració de la veritat històrica ”

Moltes d'aquestes creacions les protagonitza el dolor. Són obres que reflecteixen el dolor de l'absència transformat en força i la incansable recerca de la veritat com a peça fonamental per a la justícia. Són obres en què es plasma la voluntat, la força, la resistència i el treball per una vida més digna; un mitjà poètic que ens permet de reconèixer la capacitat de les persones familiars per transformar i construir altres imaginaris sobre la desaparició, per tal de generar ponts de reconeixement entre diferents actors.

Les creacions col·lectives són un procés catàrtic que contribueix a l'exploració i comprensió dels seus propis sentiments en qualitat de víctimes de les desaparicions forçades. No és fàcil documentar els impactes i danys emocionals, però el que s'ha aconseguit a través de diferents posades en escena o escenaris artístics és la possibilitat de manifestar i imaginar la desaparició d'una altra manera. Com a acte de reconeixement del seu dolor, és important la possibilitat de documentar i transformar aquest cúmul d'emocions, invocar-les i fer-les presents com a acte sanador, com a exercici pedagògic, de visibilització i de sensibilització dirigit a l'opinió pública i, a més, com a pràctica individual i col·lectiva. És una manera de resignificar territoris, cossos, històries i vides a través del diàleg artístic.

Quan es convoca un grup de persones, es recupera un tros important de la història inèdita, atès que s'invoca la importància d'explicar-ne les històries, de relatar-ne la veritat d'una altra manera. És un element imprescindible de la reconciliació del país:

poder revelar les violències que els van infligir específicament pel fet de ser dones, homes, camperols, indígenes, sindicalistes o afrocolombians. Cap d'aquestes iniciatives artístiques és un mer acte simbòlic: totes són una forma de lluita contra la impunitat i de configuració de la veritat històrica a partir de diferents veus que parlen dels crims de lesa humanitat a Colòmbia.

1. Poden escoltar aquesta història i d'altres que recullen diferents veus de les víctimes en el *podcast*: *Voces desde el territorio* (veus des del territori), del diari *El Espectador*, que presenta un espai anomenat "Parlen els desapareguts, una sèrie per recordar els que no van tornar del conflicte".

SOBRE L'AUTOR

Alejandro Valderrama Herrera és antropòleg a la Universitat Nacional de Colòmbia, màster en International Peacebuilding, Security and Development Practice (pràctica internacional de la construcció de la pau, la seguretat i el desenvolupament) per la Universitat Nacional d'Irlanda (Maynooth). Consultor i investigador independent especialitzat en les àrees de l'educació, els drets humans i el desenvolupament. Pertany al col·lectiu Arts Dialogue de l'organització Beyond Skin, d'Irlanda del Nord.

Aquesta és una versió traduïda de l'article publicat originalment en castellà.

Fotografia Projecte "Costurero de la memoria", Colòmbia.

© Generalitat de Catalunya